

TÜRK DİLLƏRİNDƏ İSİMLƏRİN CƏMLƏNMƏSİ, İKİQAT CƏMLİK XÜLASƏ

İsmin kəmiyyət kateqoriyası türk dillərinin hər birində araşdırılsa da, onların müqayisəli tədqiqi sahəsində bəzi boşluqlar özünü göstərir. Bu baxımdan, məqalədə həmin məqamlara diqqət yetirməyi qərara aldıq.

Cəm forması özünün əsas mənası ilə yanaşı, bir sıra əlavə mənalar da daşıyır. Onların aydınlaşdırılması bu kateqoriyanın funksional-semantik xüsusiyyətlərini açmağa kömək edir. Türk dillərində cəmlük təkcə morfoloji yolla deyil, leksik və sintaktik yolla da ifadə olunur.

Cəm şəkilçili isim antroponim və toponim kimi işləndikdə yeni semantik məzmun qazanmış olur. Məqalədə bu cür onomastik vahidlərə də nəzər salınmışdır.

Türk dillərində kəmiyyət etibarilə çoxluq bildirən isimlərin ikiqat cəmlənməsi də diqqətçəkici məqamlardan biridir. Məqalədə ikiqat cəmliyin yaranma yolları geniş araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *türk dilləri, kəmiyyət, qrammatika, isim, cəmlənmə*

Kəmiyyət kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriya olub, isimləri, sifəti, sayı, əvəzliyi, zərfi və feili əhatə edir. Bu araşdırmamızda biz yalnız isimlərin cəmlənməsindən bəhs edəcəyik. İsimlərdə kəmiyyət morfoloji, leksik və sintaktik yolla ifadə olunur. Qeyd edilən üsullardan morfoloji üsul daha geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Bu zaman əsasən müxtəlif fonovariantlarda *-lar* şəkilçisinin adı çəkilir. Bu şəkilçi əsasən iki variantda olsa da, bəzən daha az və ya çox şəkil alır. Belə ki, özbək dilində cəmi bir, başqırd dilində 8, altay dilində 12, müasir yakut dilində bu şəkilçinin 16 variantı var. Təkcə çuvaş dilində işlənən *-sem/-sen* şəkilçisi də mövcuddur [Zeynalov: 2008; Dmitriyev: 1956, s.66]. Azərbaycan ədəbi dilində *-lar* şəkilçisinin 2 variantı olsa da, şifahi nitqdə söz sonundakı samitin təsiri ilə yeni variantlar meydana çıxır: *-nar², - dar², -tar², -zar²*. Cəmliyin morfoloji yolla ifadəsində *-gil, -lıq, -lı, -t, -n, -m, -gil, -p, -r, -s, -ş, -z, -l, -va, -ç, - k /-q* formantları da iştirak edir.

Bəzi leksik vahidlər öz daxili məzmunu, semantikasını etibarilə də cəmlük ifadə edir. Bura insan, heyvanla bağlı toplu isimlər, cansız əşya toplusunu bildirən sözlər daxildir. Məsələn: *xalq, millət, ilxi, sürü, xəzinə və s.* daxildir.

Morfoloji və ya sintaktik yolla cəmlük ifadə edən sözlər bəzən psixolinqvisistik tələbdən yenidən cəmlənməli olur. Araşdırmamızda məqsəd bu ikiqat cəmliyin müasir türk dillərində yaranma yollarını müqayisəli təhlil etməkdir. N.K.Dmitriyev

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, elnarenadir7@gmail.com

ikiqat cəmliyi izah edərkən birinci ünsürü alınma dillə əlaqələndirir. Tədqiqatçı *füqərə, müsəlman, əşya* kimi ərəb mənşəli çoxluq bildirən sözlərin cəmlənməsini buna misal göstərir. Həqiqətən, türk dillərində semantik baxımdan cəmlik bildirən bəzi alınma isimlər əlavə olaraq, morfoloji şəkilçi də qəbul edir.

Azərbaycan dilində də toplu isimlər əlavə olaraq morfoloji baxımdan cəmlənə bilir. Məsələn, *Azərbaycanda bütün millətlərin nümayəndələri yaşayır. Millət* sözü semantik baxımdan cəmlik bildirsə də, əlavə olaraq *-lar* formantını qəbul etmiş, beləliklə, ikiqat cəmliklə çıxış edir. Toppluluq bildirən isimlərlə yanaşı, eyni mənalı iki sözün birləşməsindən yaranmış qoşa sözlər də öz semantikasını etibarilə cəmlik bildirir. Tədqiqatçılar kəmiyyətin leksik-sintaktik yolla ifadəsinə təyini söz birləşmələri ilə yanaşı, qoşa sözləri və təkrarları da daxil edirlər. A.Əlizadə, hətta əksmənalı *yaxşı-yaman, var-yox, böyük-küçük* tipli defislə yazılan mürəkkəb sözləri də üslubi baxımdan kəmiyyətə çoxluq yaratdığını bildirmişdir [Əlizadə:1966, s.63-65]. Amma bu qoşa sözlərin özləri də cəmlənə bilir. Bu zaman əsasən ikinci tərəf cəm şəkilçisi qəbul etsə də, bəzən üslubi baxımdan, xüsusi poetik mətnlərdə hər iki tərəf cəmlənir. *Yaxşılar-yamanlar yada düşəndə, Rəhmətlə bəlkə bir mən də anıldım* (Ç.Əlioğlu).

Başqırd dilində təkrarlar vasitəsilə yaranan mürəkkəb söz də kəmiyyətin sintaktik üsulla ifadəsi kimi qəbul edilir” [Грамматика современного башкирского литературного языка: 1981, s.121]. Məsələn, *Öyer-öyer yulki* “bir neçə ilxı-ilxılar”, *kəştə-kəştə kitab* “rəf-rəf kitab”, *kazan-kazan it* “qazan-qazan ət” və s.

Türkologiyada cəmliyin leksik və ya sintaktik yolla ifadəsi kəmiyyət kateqoriyası kimi təqdim edilir. Lakin T.Hacıyev bu fikrə əks mövqedə olduğu bildirmişdir: “Əslində leksik və sintaktik üsulla ifadə qrammatik kateqoriya kimi verilə bilməz, çünki qrammatik kateqoriya morfoloji yolla, yəni şəkilçilərlə formalaşır” [Hacıyev:2025, s.152].

Türk dillərində birinci növ təyini birləşməsi daxilində isimlərin cəmlənməsi birinci tərəfin ifadə vasitəsindən asılı olaraq da dəyişə bilər. Qeyd edək ki, başqırd dilində birinci tərəfi sifətlərin təkrarı ilə yaranan ismi birləşmələrdə isim cəm şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, *olo-olo öyzər* “böyük-böyük evlər”. *-lı/-le* şəkilçili qoşa sözlər soyadlara qoşulduqda da özündən sonrakı isim cəm şəkilçisi tələb edir. *Atalı-ullı İşbayevtar* “Atalı-oğullu İşbayevlər”, *ağalı-enele gəzizovtar* “Qəzizov qardaşları” və s.

Əslində qoşa sözlər semantik baxımdan çoxluğa, müxtəlifliyə işarə edir. Bu baxımdan təkdə işlənilməlidir. Lakin bəzən türk dillərində belə ifadələr də təkrar cəmlənir. Məsələn, qab-qasıqlar, kitab-dəftərlər (Azərbaycan), ata-əcələr “valideynlər”

Qumuq dilində morfoloji baxımdan təklik bildirən söz semantik baxımdan çoxluq ifadə edən bilər. Məsələn, *Bütün aylanda taş*. “Bütün ətrafda daşlar (var)”.

Qaraçay-balkar dilində elə isimlər var ki, yalnız təkdə və ya yalnız cəmdə, həm təkdə, həm də cəmdə işləyə bilər. *Karanlıq* “qaranlıq” sözü qaraçay-balkar dilində yalnız təkdə işlənirsə, Azərbaycan və türk dilində həm tək, həm də cəm

şəklində ola bilər: *Qaranlıq düşdü. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar* (Ə.Hüseynzadə), *Nasıl çıxar karanlıqlar aydınlığa* (N.Hikmət).

Keseikle "qablar", İlkerle "ulduz adı" leksemləri qaraçay-balkar dilində həmişə cəmdə işlənir. Azərbaycan dilində isə bu isimlərin həm tək, həm də cəm forması məlumdur.

*Şu ülkərlər, annəciyim, bak nə kadar ufaqdır,
Işıqları pək sönük, həm bir-birindən uzaqdır* (A.Şaiq).

Azərbaycan dilində ailə, qohumluq baxımdan cəmlik bildirmək üçün *-gil* şəkilçisindən istifadə olunur. Məsələn, *xalamgil, anamgil və s.* Lakin Dərbənd diləktində *-lar, -lər* şəkilçisi şəxs adları bildirən xüsusi isimlərə qoşularaq *-gil* şəkilçisinin funksiyasında çıxış edir. Məsələn: *Mən getmişdim Tacəddinnərə (Tacəddingilə)* [Behbudov:2008,s.41].

Həmin mövqedə qaqauz və başqırd dilində *-lar* şəkilçisindən istifadə edilir - *Çadıra çeketti, Saşkalara qitti* [Покровская: 1964, s.108] “Çadıra Saşagilə getdi”, *Bayrastar kilməyme? “Bayrast və dostları gəlməyəcəkmi?”* (baş.) [Грамматика современного башкирского языка:1981, s.119]. Burada sayca məlum olmayan kollektiv cəmlik bildirilir.

Bu şəkilçi, əsasən, şəxsin özü və ailəsini, yaxud ona yaxın insanları ümumi şəkildə ifadə etmək üçün işlədilir. Bu halda xüsusi isimlərdə cəm forması ailə, nəsil birliyi və s. kimi semantik çalar yaradır. Digər türk dillərindəki paralellərə nəzər salaraq.

Türk dillərinin çoxunda buna bənzər funksiyaları yerinə yetirən şəkilçilər və ifadələr mövcuddur, lakin onların forması və işlənmə məqamları fərqlidir. Türkiyə türkcəsində də “*-gil*” şəkilçisi Azərbaycan dilində olduğu kimi, cəmlik anlayışını ifadə edir. *Məsələn, Ahmetgil* – “Əhməd və onun ailəsi”. Türkiyə Türkcəsində bəzən *-lar* və *-gil* şəkilçiləri eyni zamanda sözə qoşulmaqla ikiqat cəmlik yarada bilər: *Annemgiller bu hakda ne düşünür.*

M.Məmmədli araşdırmalarının nəticəsi olaraq Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində analoji halı müşahidə etdiyini göstərir: “*-gil* şəkilçili isimlər bir neçə ailəyə, nəslə mənsub üzvləri bildirdikdə *-lar, -lər* şəkilçisi qəbul edərək işlənir: məs. *Əhmədgillər, Arıfgillər (Zərdab), bacımgillər, mamamgillər “bibi” (Göyçay)*” [Məmmədli: 2003, s.184].

Qeyd edək ki, *-lar* və *-gil* şəkilçisinin topluluq, cəmlik ifadə etməsi Süleyman Kaan Yalçının “+gil Eki Üzerine Etimolojik Bir Değerlendirme” adlı məqaləsində geniş bəhs olunmuşdur [Süleyman: 2021].

Qazax dilində ailəcə cəmlik anlayışı üçün “*-ler*” şəkilçisindən istifadə olunur. Kəmiyyətə çoxluğu ifadə edən bu şəkilçi həm də, amma konkret olaraq ailə və ya qohumluq mənası bəzi hallarda kontekstdən asılıdır: *Asanlar* – Asan və onun ailəsi, qohumları.

Qırğız dilində bu hal *-dar/dör* və ya *-lar* şəkilçisi ilə ifadə olunur: *Aykuldar* – “Aykul və onun ailəsi”.

Özbək və tatar dillərində də analogi olaraq *-lar* şəkilçisindən istifadə olunur, lakin bu, ailə mənasında daha çox kontekstə əsaslanır: “*Hasanlar*” – Hasan və onun ailəsi (özb.), *İlduslar* – “İldus və onun ailəsi” (tat).

Göründüyü kimi, digər türk dillərində *-gil* şəkilçisi birbaşa istifadə olunmasa da, eyni funksiyaları daşıyan çoxluq şəkilçiləri və ya ifadə formaları mövcuddur. Azərbaycan dilindəki *-gil* şəkilçisi isə öz spesifikliyi ilə fərqlənir və daha konkret *ailə/qohumluq məzmunu daşıyır*. Azərbaycan dilində *-lar* şəkilçisi isə irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, əksər isimlərə və ya isimləşmiş nitq hissələrinə qoşularaq kəmiyyət fərqi yaradır.

Azərbaycan dilində sifətlər bəzən *-lar* şəkilçisi qəbul edərək daha ümumi anlayışları ifadə edir.

*Düz deməsəm, onda məni bağışlayın,
Üz tutaram uşaqlara, qocalara, cavanlara,
Sağlığında qiymət verin insanlara,
Yaxşılara sağ olanda yaxşı deyin,*

Sağlığında yaman deyin yamanlara. (C.Novruz). Bu sətirlərdə *yaxşılar, yamanlar, qocalar, cavanlar* – sifətləri isimləşərək ümumi cəmlilik bildirir.

Kim sual əvəzliyi ayrılıqda funksionallıq baxımdan qeyri-məlum həm təkliyi, və ya cəmliyi göstərir. Lakin bu əvəzlik də isimləşərək cəm şəkilçisi qəbul edir:

*Kimlərcin ağlayıb, kimə gülmüşəm,
Nədəndir bəs indi xatırlamıram*

Bir vaxt doğma olan tanış adları. (Ə.Çingiz)

Türk dillərində cəm şəkilçiləri hal və mənsubiyyət şəkilçilərindən əvvəl işlənir. Lakin başqırd dilində qohumluq terminlərində cəm şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlənir. Məsələn, *ağay-ım-dar-za* “qardaşlarımda”, *öləsəy-em-dar-gə* “nənələrimə”. Bu dildə hətta əzizləmə-küçültmə bildirən şəkilçilər də cəm şəkilçisindən əvvəl işlənir: *bala-kay-zar* “uşaqlar”, *kolon-sak-tar* “taylar (at balası)” [Грамматика современного башкирского языка:1981, с.119] və s. Azərbaycan dilində də cəm şəkilçisi əzizləmə və küçültmə bildirən şəkilçidən işlənir.

Semantik baxımdan varlığın bölünməz cəmliyini bildiren sözlər cəm şəkilçisi qəbul etdikdən sonra həmin əşyanın kəmiyyət etibarilə çoxluğunu bildirir. Məs. *mayzar* “yağlar” (*baş*), *ittər* “ətlər” (*baş*).

Türk dillərində təbiət hadisələrinin və ya zamanın təkrarlanmasını bildirmək üçün isimlər cəmlilik qəbul edir: *köndər* “günlər” (*baş*), *yamğuzar* “yağışlar” (*baş*)

Türk dillərində mücərrəd mənalı isimlər intensiv təkrarlanmanı bildirmək üçün cəmlənir: *qüssələr*, *kədərlər*. Əslində bu isimlərin ölçüsü, miqdarı müəyyən deyil. Morfoloji baxımdan cəm şəkilçisi qəbul etdikdə ölçüyə gəlməz hissini təkrarlanaraq çoxaldığına işarə edilir.

Azərbaycan dilində zaman və ya təxmini zaman bildirən bəzi sözlər hal və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə cəm şəkilçisi qəbul edə də bilir, etməyə də bilir. Yəni bu anlayışlarda cəmlənmə kontekstə uyğun özünü göstərir. Məsələn *ilbaşı*, *sabahda-birigündə*, *ayın sonları*, *Keçmişləri unutmaq olmur*. Danışiq üs-

lubunda işlənən - *Dünənləri qar yağdı*, - kimi cümlə konstruksiyalarında yersiz cəmlənmə müşahidə olunur. Başqırd dilində də zaman anlamlı həmin ifadələr cəmlənə bilir: *İyun ayının başтары. "İyunun əvvəllərində"*.

Zaman bildirən sual əvəzlilikləri başqırd dilində cəmlənsə də (*kasandarı* "nə vaxtları" *bögöndərə* "bu günləri"), Azərbaycan dilində bu hal ədəbi dil üçün səciyyəvi olmayıb, dialekt və ya danışiq dil səviyyəsində özünü göstərir.

Azərbaycan dilində məkana bağlı isimlər semantik baxımdan cəmdədir. Məsələn, *bakılı, azərbaycanlı, şəhərli* leksemləri əslində geniş anlayış ifadə edir. Buna baxmayaraq, həmin isimlər cəmlənərək kütləni ifadə edir. Başqırd dilində isə məkan bildirən isimlər – toponimlər, rayonun, kəndin və s. təmsilçilərini, nümayəndələrini ifadə etdikdə əsasən *-lı* şəkilçisi qəbul etmədən, birbaşa cəmlənir. Məsələn, *baymaktar "baymaktılar", ilselğoldar "ilselqullular"* və s. Bəzən isə *-le* aidlik şəkilçisindən sonra cəmlənir: *məskəülelər "moskvalılar", böryənlelər "buryanlılar"*.

Cəm şəkilçisi başqırd dilində sifətlərə qoşulduqda yeni söz yaradır: *kızıldar "qırmızılar", yaştar "gənclər"* və s.

Kəmiyyətə təkliyin topluluq bildirməsi ilk dəfə O.Bötlinqk və S.V.Yastremski tərəfindən irəli sürülmüşdür. Tuva dilində elə bir isim yoxdur ki, yalnız təkdə, yaxud yalnız cəmdə işlənsin. Yəni bu dildə təkdə olan bütün isimlər cəmlənə bilir. Məsələn: *xacı "qayçı" - xacılar, süt "süd" - sütter* [Исхаков, Пальмбах: с.116].

Qədim türkcədə *az, kop, kopan, üküş/üküs* kimi kimi leksemlər leksik yolla çoxluğu ifadə edir. *Anta ötrü oğuz kopan kälti* "Ondan sonra oğuzlar hamısı gəldi" [Şükürlü:1993, s. 93]. Zənnimizcə, burda *bütün* oğuzlar olmalıdır. Əlavə edək ki, *kop* sayına –an cəmlilik şəkilçisi qoşulmaqla ikiqat cəmlilik yaranmışdır.

Ümumiyyətlə, türk dillərində başda isim olmaqla, müxtəlif nitq hissələri cəmlənə bilir. Biz bir qədər diqqəti ikiqat cəmlənməyə çəkmək istərdik.

Türk dillərində **ikiqat cəmlilik** anlayışı, çoxluq bildirən şəkilçilərin ardıcıl şəkildə işlənməsi ilə özünü göstərir. Bu hal bəzən bir mənanı gücləndirmək, bəzən də spesifik qrammatik tələblər və ya üslubi məqsədlər üçün istifadə edilir. İkiqat cəmlilik, xüsusilə türk dillərinin bəzi qollarında (oğuz, qırpaq və karluq-uyğur qollarında) fərqli formalarda qarşımıza çıxır. Azərbaycan dili dialektlərində bizlər, sizlər şəklində şəxs əvəzlilikləri ailə, nəsil, qrup baxımdan ümumilik bildirir. Burada əslində cəmdə olan şəxs əvəzliliklərinin yenidən cəmlənməsi ilə topluluq anlayışı ehtiva edir. – *Sizzər belə balığ pişirə bilmərsüz* (Neftçala).

Qazax dilində *sender* "siz" (hərfi mənada *sən+lər*), *sizder* "Siz" (*siz+der*). Burada şəxs əvəzliyinin funksionallığından asılı olaraq, rəsmi müraciətdə *sizder* istifadə olunur.

Qazax və qırğız dillərində ikiqat cəmlilik fenomeninə daha çox rast gəlinir. Burada həm çoxluq, həm də aidiyyət ifadəsi üçün ikiqat şəkilçilər işlədilə bilər: Məsələn, qazax dilində *balalarımızlar* ("bizim uşaqlarımız") - burada *-ımız* mənsubiyyət şəkilçisindən həm əvvəl, həm də sonra *-lar* cəm şəkilçisi işlənir. Qırğız

dilində *kitepterler* ("kitablar"), burada iki dəfə çoxluq şəkilçisi istifadə olunur. Bu, ya şifahi nitqin xüsusiyyətlərindən, ya da danışıda ifadənin vurğulanmasından irəli gəlir. Hər iki dildə də "ikiqat çoxluq" anlayışı daha çox poetik və ya spesifik məqamlarda müşahidə olunur. Məsələn, eyni zamanda çoxluq mənası verən sözlərin və şəkilçilərin birlikdə işlənməsi ilə. Bu yanaşma qədim türkcənin təsirlərindən gəlir və dil tarixi baxımından maraqlıdır.

Qırğız dilində sözün sonu sonor samitlə və saitlə bitdikdə *lar*, *-ler*, *-lor*, *-lör* (*-ırlar* "məhnətlər", *eneler* "analar"), kar samitlə bitdikdə *-tar*, *-ter*, *-tor*, *-tör* (*konoktor* "qonaqlar", *imarat-tar* "imarətlər"), cingilti samitlə bitdikdə *-der*, *-dor*, *-dör* (*tuuqan-dar*, "qohumlar", *ilim-der* "elmlər") formantını qəbul edir.

Qırğız dilində *hökumət*, *ağız* sözü cəm şəkilçisi qəbul edə bilir. Məsələn, *ökmöt-tör* "hökumətlər", *ooz-dor* "ağızlar". Azərbaycan dilində isə bu sözlər məzmunca topluluq bildirdiyi üçün cəmlənmir. *Ağız* sözünün sonundakı *-z* ona cəmlilik məzmunu versə də, bəzən cəm formantını qəbul edir. Məsələn, *-Ağızlarına yiyəlik edə bilmirlər*. Qeyd edilən hal ikiqat cəmlənməyə nümunədir.

Qaqauz dilində *üzümlük* sözü Azərbaycan dilində olduğu kimi, "böyük üzüm sahəsi" anlamında olsa da, bir neçə belə sahəni bildirmək üçün *-lər* şəkilçisini qəbul edir: *Üzümjüklər "üzümlüklər"*.

Uyğur dilində də ikiqat cəmlilik hallarına rast gəlinir. Bu xüsusən aidyyət və çoxluq birlikdə ifadə olunarkən özünü göstərir. *Balliri* ("uşaqları") → aidyyət və çoxluq birlikdə verilir. Uyğur dilində *çöl-bəyavan "səhrəlik"*, *çarə-tədbir "tədbir"*, *urum-curat "qohumlar* [Кайдаров:1966]" və s. qoşa sözlər semantik cəmlilik bildirir. Azərbaycan dilində çöl-biyabanlıqlar ifadəsində cəmlilik daha qabarıq nəzərə çatdırılır. Uyğur dilində də belə ifadə olunurmu?

Azərbaycan dili dialektlərində bəzən birinci və ikinci şəxs cəmdə olan mənsubiyyət şəkilçisindən sonra da *-lar*² kəmiyyət şəkilçisi artırıla bilir. Taxılımlarımız gəlip aparırdılar biz qalırdıx naəlac (Kürdəmir) [Məmmədli: s.169]. Bu nümunədə cəm şəkilçisi ilə mənsubiyyət şəkilçisi yerini dəyişmişdir. Ədəbi dildə taxıl sözü adətən morfoloji baxımdan təkde işlənir. Dilimizdə qohum-əqrəbalarımız, dədə-babalarımız, dost-tanışlarımız kimi ifadələrinin də həm mənsubiyyət şəkilçisi, həm *-lar* şəkilçisi ilə cəmlənməsi, həm də semantik baxımdan topluluq bildirməsi maraqlı faktlardır.

İkiqat cəmlilik türk dillərinin əksəriyyətində norma pozuntusu kimi çox zaman üslubi, dialekt və şifahi danışq dilinin xətası kimi dəyərləndirilir. Ancaq bəzi dillərdə (xüsusilə qırpaq qrupunda) bu cür formalar şifahi nitqdə məna vurğusunu artırmaq üçün istifadə edilir.

Özbək dilində *dasta-dasta qul "dəstə-dəstə gül"*, *kop-kop un "kisə-kisə un"* və s. kimi ifadələr analitik üsulla kəmiyyətin ifadəsinə nümunədir [Рахматжоннова: 2022].

Özbək dilində cəm şəkilçisi olan *-lar* çoxfunksiyalıdır, belə ki, bəzən kiçiltmə və əzizləmə də bildirir: *Ажаб қилдим, – деди Туробжон титраб, – жуғарларинг эзлиб кетсин! – Düz elədim, - Turabcən titrəyərk dedi, qoy sənün ürəyün*

parçalansın. Burda “ürək” mənalı “*jiqar*” sözü *-lar* cəm şəkilçisini qəbul etməsi üslubi səciyyə daşıyır. Yaxud bir başqa nümunəyə nəzər salaq: *Мажлис соат уккиларда (тахминан соат уккида) бошланади*. –İclas təxminən saat 2-də başlayır. Bu nümunədə də iki sayının *-lar* formantını qəbul etməsi üslubi haldır.

Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində bəzən miqdar sayı ilə işlənmiş isimlər əlavə olaraq, *-lar* şəkilçisini də qəbul edir. Bununla ikiqat cəmlilik yaratmış olur. Məsələn, - *İki xatunnar gəlib*; - *Ata çoxlu nağullar bileymiş*; - *Beş qızdar gəldi* [Behbudov:s.40].

Dərbənd dialektində hətta toplu isim kimi ədəbi dilimizdə heç vaxt kəmiyyət şəkilçisi qəbul etməyən sözlər də cəməna bilir. Məsələn: *camaatdar*, *heyvanatdar*. Əslində bu isimlərin sonundakı *-at* şəkilçisi daşlaşmış kəmiyyət şəkilçisidir.

-*Davadan gəlib gürədam atam da ülib, anam da ülib, külfətdər qalib pis halda* [Behbudov:2008, s.41]. Dərbənd dialektinin Bilhədi şivəsindən götürülmüş bu nümunədə *külfətdər* sözü həm semantik, həm də qrammatik baxımdan cəmlənib, buradakı *-dər* (yəni *-lər*) şəkilçisi həm də mənsubiyyət anlayışını ehtiva edir.

Rus dilində cəmdə işlənən bəzi isimlər türk dillərində təkdə işənir. Məs. шахматы – şahmat (Azərb.)/ shaxmat (özb.), сливки – qaymaq (Azərb.) / qaymoq (özb.), брюки – şalvar (Azərb.)/shim (özb.), деньги – pul (Azərb.)/ pul (özb.)[Саидова: 2024]. Qeyd edilən isimlər türk dillərində həm tək, həm də cəmdə işlənir.

Türk dillərində bəzən cəm formantı sözyaradıcı funksiya daşıyaraq toponimik adların düzəldilməsində iştirak edir. Belə isimlər cəmlənmir və təkdə olan xüsusi isim kimi qəbul edilir. Məsələn: *Xanlar* (Azərbaycanda rayon), *Bəylər* (Azərbaycanın Saatlı rayonunda kənd), *Seyidlər* (Salyan, Xaçmaz, Kəlbəcər, Samux Zəngilan və s.- də kənd), *Tümenlər* (Dağıstanın Kaytaq rayonunda kənd), *Kavuklar* (Türkiyə, Karamanda kənd), *Çiller* (Türkiyə, Ankarada kənd), *Işıklar* (Türkiyə, İstanbulda kənd) və s. Qırım-Tatar dilində *кызыардашлар Мантиевалар, эгизлер Агьматовлар* [Некатегориальные значения множественного числа] kimi ifadələr Azərbaycan dilində *Mantiyeva bacıları*, *Aqmatov əkizləri* kimi tərcümə olunur. Mənbə dildə isə, göründüyü kimi, hər iki tərəf cəm şəkilçisi qəbul etmişdir.

Yakut dilində bəzən müəyyən miqdar saylarına qoşulmuş isimlər cəmlənir ki, bu da üslubi səciyyə daşıyır: *Груннакқа барыта 25 студеннар бааллар* “Qrupda 25 tələbə var” [Герасимова:2011].

Yakut dilində *-lar* və onun variantları (16 variantı var) xüsusi isimlərə qoşularaq topluluq anlayışı verir: *Ол курдук Макаардар, Хабыччалар мунньахтан мунньахха сырыттылар* “Beləliklə, Makarlar, Xabiççalar bir iclasdan başqasına getdilər”.Türk dillərində *-lar* şəkilçisi terminyaratmada da iştirak edir. Məsələn: *məməlilər*, *iribuynuzlular* və s. (Azərbaycan), *böcekler*, *örümceğimsiler*, *çok bacaklılar* (türk) və s.Yakut dilində *-lar* şəkilçisi elmi üslubda sözyaradıcılığında da iştirak edir. Məs. *Бурдуктугулар аспара –туораах ас* “Taxılların toxumu taxıldır”.

Ümumiyyətlə, yakut dilində *-lar* cəm şəkilçisi qəbul etmiş söz üslubdan asılı olaraq fərqli səciyyə daşıyır. Danışq üslubunda müxtəlif emosiyaları və psixi durumu (qəzəb, aqressivlik, paxıllıq və s.), bədii üslubda şəkilli vasitələr kimi (real-

lıgın obrazlı vizual qavranılması, poetik obrazın intensiv ifadəsi, publisistik üslubda ümumiləşdir, topluluq mənasında, elmi üslubda heyvan, həşərat, bitki növlərini göstərmək üçün terminyaradıcılığında işlənir [Герасимова:2011].

Beləliklə, türk dilləri üzrə apardığımız müşahidələr bu dillərdə kəmiyyətin fərqli yolla formalaşdığını və kontekstdən asılı olaraq təkdə olan leksik vahidin çoxluq anlayışı qazandığını müşahidə edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla Şaiq Talıbzadə. İyirmi illik pedaqoji fəaliyyəti dolayısı ilə. Bakı, "Ağrıdağ", 2001.
2. Behbudov Sefi- 75. Bakı, Nurlan, 2008. -230 s.
3. Çingiz Ə.Ən acı intizar həsrət qaldığın vüsaldır. Ədəbiyyat qəzeti.- 2018.- 10 fevral.- S.20-21.
4. Əlizadə A. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası (XIV-XIX əsr materialları əsasında) fil.namizədlik diss. Bakı,1966
5. Hacıyev T.M.Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası.Dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2025.
6. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları.Bakı, Elm, 2003.
7. Süleyman K. Y.+gil eki üzerine etimolojik bir değerlendirme. / türklad. Yıl 2021, Cilt: 5 Sayı: 1, 1 - 12, 20.06.2021. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1634323>
8. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Maarif, 1993.
9. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası.I hissə.(Fonetika, leksika, morfolojiya)MBM nəşriyyatı, Bakı, 2008.
- 10.Герасимова Е.С. Форма множественного числа имени существительного в якутском языке: стилистический аспект/ вестник свфу, 2011, том 8, № 4
11. Грамматика современного башкирского языка. Москва, Наука, 1981
12. Дмитриев.К. Категория числа. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. II Морфология . Москва: Изд-во АН СССР, 1956.
13. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, Изд. Восточной литературы.1961,472 стр.
14. Кайдаров А.Т. Краткий грамматический очерк уйгурского языка.1966.
15. Некатегориальные значения множественного числа/
<https://til.im/ru/knigi/nauchnaya-literatura/slovoizmenitelnye-kategorii-imeni-i-glagola-v-kumykskom-yazyke?gesek=18>
16. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Москва, 1964.
17. Рахматжонов К.А., Phd Садикова Ш.Б., ф.ф.н. доцент Ташкентский государственный университет востоковедения грамматическая репрезентация категории числа в хинди и узбекском языках. "Экономика и социум" №4(95)-1 2022
18. Саидова М.Р. Сравнительно- сопоставительный анализ категории числа имён существительных в русском и узбекском языках../ European science international conference: Modern educational system and innovative teaching solutions. 2024.

PLURALIZATION OF NOUNS IN TURKIC LANGUAGES: DOUBLE PLURALITY

ABSTRACT

Although the quantitative category of nouns has been studied in each of the Turkic languages, there are still some gaps in their comparative analysis. From this perspective, the article aims to focus on these aspects.

The plural form, in addition to its primary meaning, also conveys several secondary meanings. Clarifying these meanings helps to reveal the functional and semantic features of this category. In Turkic languages, plurality is expressed not only through morphological means, but also through lexical and syntactic methods.

A noun with a plural suffix, when used as an anthroponym or toponym, acquires new semantic content. The article also examines such onomastic units.

Another noteworthy aspect is the double pluralization of nouns that denote quantity in Turkic languages. The article provides a comprehensive analysis of the ways in which double plurality is formed.

Keywords: *Turkic languages, quantity, grammar, noun, pluralization*

МНОЖЕСТВЕННОЕ ЧИСЛО ИМЁН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ, ДВОЙНОЕ МНОЖЕСТВО

РЕЗЮМЕ

Хотя категория количества существительного исследовалась во всех тюркских языках, в области их сравнительного изучения наблюдаются некоторые пробелы. В связи с этим в данной статье было решено обратить внимание именно на эти моменты.

Форма множественного числа, помимо своего основного значения, выражает также ряд дополнительных значений. Их выяснение помогает раскрыть функционально-семантические особенности данной категории. В тюркских языках множественное число выражается не только морфологически, но также лексически и синтаксически.

Имя существительное с показателем множественного числа может приобретать новое семантическое содержание также в качестве антропонима или топонима. В статье рассматриваются и такие ономастические единицы.

Одним из примечательных моментов является и двойное образование множественного числа у имён, обозначающих количественное множество в тюркских языках. В статье подробно исследованы пути образования двойного множественного числа.

Ключевые слова: *тюркские языки, количество, грамматика, имя существительное, двойное множественное*